

F.A. HAYEK DEMOGRÁFIAI ÉRVE A PIACI LIBERALIZMUS MELLETT: EGY KRITIKA ÉS EGY VÉDELEM

Lovász Ádám

Eötvös Loránd Tudományegyetem, doktorandusz, adam.lovasz629@yahoo.com

Absztrakt

Utolsó kötetében, *A végzetes önhittség: A szocializmus tévedései*, Friedrich August von Hayek egy olyan fogalmat dolgoz ki, ami életművének egészen végigvonul. Ez a kulturális csoportselekción elmélete. Ez alapján azok a kulturális mintázatok és hagyományok élnek túl a történelem próbáit, amelyek hozzájárulnak a társadalom életképességének fenntartásához. A funkcionálisan hatékonyabb szabályokat követő csoportok jobban teljesítenek, mint azok, amelyek rugalmatlan vagy elavult kulturális normákat követnek. Hayek hangot ad azon véleményének, miszerint a decentralizált tulajdonviszonyok által jellemezhető társadalmi forma - a piaci erők által szabályozott individualista társadalom – sokkal nagyobb népséget képes fenntartani, mint a központosított erőforráselosztáson alapuló társadalmi berendezkedések. Hayek a piaci liberalizmus melletti elköteleződését tehát demográfiai jellegű érve alapozza. Az „életek számítása” szerint egy társadalmat az általa sikeresen eltartott népelemszám alapján kell megítélnünk. Ez az egyszerű mennyiségi kalkulus megadja nekünk azt az eredményt, hogy a szabad, liberális, individualista társadalmak, viszonylag kevésbé szabályozott piacokkal karöltve, előnyösebbek az emberiség növekedésére és szaporulatára nézve, mint az államilag erősen szabályozott társadalmak. Egy nemrégiben megjelent provokatív cikkben azonban Filipe Nobre Faria élesen bírálja Hayeknek *A végzetes önhittségben* kifejtett elképzelését. Faria nézete szerint a nyugati liberális demokratikus társadalmak relatív demográfiai hanyatlására vonatkozó empirikus adatok arra kényszerítenek minket, hogy elvessük Hayek következtetését. A szigorú tények alapján nem tűnik úgy, hogy az individualista etika és a szabad piacok által jellemezhető társadalmak megfelelnek annak az evolúciós sikerességre vonatkozó kritériumnak – a népelemszaporulat – amit maga Hayek állít fel. A kollektivisták és kommunikatívus jellegű társadalmakhoz képest a liberális demokratikus társadalmak demográfiai értelemben markánsan alulteljesítenek. Ez alapján Faria azt javasolja, hogy a nyugati civilizáció forduljon el az individualizmustól a kommunikatívus javára. Sőt, nem zárkózik el az etnocentrizmus rehabilitálásától sem. Amennyiben a demográfiai siker egy társadalom sikerének fokmérője, Faria szerint egyenesen kötelességünk olyan erkölcsi szabályokat követni, amelyek elősegítik a társadalmi reprodukciót. Ebből következően a kommunikatívus és kollektivisták erkölcs előnyösebb a liberális individualizmushoz képest. Faria pozíciójától eltérően amellett érvelek, hogy a decentralizált, spontán piacgazdasági mechanizmusok és a közösségi jellegű altruisztikus etika kibékíthetőek. Hayek maga is számol bizonyos hagyományos társadalmi intézmények fontosságával, így a piac mellett a családnak is megvan a maga nélkülözhetetlen helye társadalomfilozófiájában. A nem-piaci jellegű alrendszerek híján a kapitalizmus kudarcot vallana, és ezt Hayek is jól tudja. Ettől függetlenül az már nehezebb kérdés, vajon az életek kalkulusa, mint módszer ténylegesen mennyire alkalmas egy társadalmi forma legitimációjának biztosítására vagy ennek megvonására.

Kulcsszavak: demográfia, Hayek, kollektívizmus, kommunitarizmus, kulturális csoportszelekció, liberalizmus

1. A csoportszelekció jelensége, mint a szabályrendszerek rostálója

A huszadik századi neoliberalizmus egyik vezető alakja Friedrich August von Hayek volt. Életművének egészében következetes módon képviseli a szabad társadalom eszményét. Számos módon igyekszik a liberalizmust normatív értelemben legitimálni Hayek. A piac mellett szólhat például azon körülmény, hogy a decentralizált gazdasági rendszerek hatékonyabb információelosztást képesek megvalósítani, mint a központi tervgazdálkodáson alapuló berendezkedések. Ez az úgynevezett „kalkulációs” érv, amelyet Hayek képviselt Ludwig von Mises-sel közösen az 1930-as évek „kalkulációs vitájában” a szocialista beállítottságú közgazdászokkal szemben.¹⁴⁸ Bennünket itt és most azonban egy másik mozzanat foglalkoztat, nevezetesen a *kulturális csoportszelekció* elmélete. Mit jelent a csoportszelekció? Az elméletnek számos élettudományi és társadalomtudományi alkalmazása létezik.¹⁴⁹ Mint fogalmaz Matthew Martinez, Hayek evolúciós felfogása értelmében, a kulturális mintázatok fejlődése nem elsősorban a specifikus kulturális mintázatok kiválasztódásából áll, hanem „azoknak a csoportoknak a szelektálódásából, amelyek rendelkeznek bizonyos tulajdonságokkal, szemben más csoportokkal.”¹⁵⁰ Spontán módon azok a normák, magatartásmódok és szabályok maradnak fenn, amelyek hozzájárulnak a csoport szaporulatához. Mindazonáltal ez nem reflektált módon történik. Mint fogalmaz Hayek a *Law, Legislation, and Liberty* című munkájának első kötetében, „az a kulturális örökség amibe egy ember beleszületik olyan gyakorlatok vagy szabályok együtteséből alkotódik, amelyek hozzájárultak embereknek egy csoportjának a sikeréhez, ám nem azért lettek elsősorban bevezetve mert bárki is a lehetséges hatásaikra gondolt volna.”¹⁵¹ Az emberiség többnyire vakon és tudatlanul cselekszik, ugyanakkor az egyéni cselekedetek mégis hatékonyan funkcionáló összeredményekké aggregálódhatnak. Polányi Mihályra hivatkozva, előbbi „hallgatóságos tudás” fogalmát alkalmazva Hayek amellel érvel, hogy az emberi tudás túlnyomórészt reflektálatlan marad. Például egy új valláshoz megtérő közösség tagjai aligha gondolják úgy, hogy a nagyobb népességszaporulat végett térnek meg. És mégis, akaratukon kívül, a sikeresebb vallás normái azt eredményezik, hogy a közösség népességszaporulata megnövekszik, és így más közösségeknél nagyobbá válik, akár meg is hódítja azokat. A valóságban sohasem azért kezd követni bizonyos kulturális normákat egy népesség, mert racionális módon, valamilyen kollektív deliberáció értelmében végiggondolták volna a kérdéses kulturális mintázat következményeit. Azért marad fenn egy mintázat, mert „növelte” az azt követő „csoport túlélési esélyeit.”¹⁵² Noha Hayek szerint elsősorban a viselkedést szabályozó kulturális mintázatok kiválasztódásáról beszélhetünk a kulturális csoportszelekció

---

¹⁴⁸ Az osztrák közgazdaságtani iskola kialakulásában fontos mérföldkönek tekinthető a vita, amely a szocialista tervgazdálkodás hatékonyságáról szólt. Míg a szocialista résztvevők azt vallották, hogy bizonyos decentralizált módszerek igénybevételével a központi tervgazdálkodás képes hatékonyan üzemelni, addig a vita liberális résztvevői tagadták, hogy a központosított erőforráselosztás valaha is képes hatékony elosztást eredményezni. Az államszocialista rezsimek bukása úgy tűnik, hogy a szabadelvű álláspontot legitimálta. Kirzner 1988: 1-18.

¹⁴⁹ A csoportszelekció a biológiában is képviselt álláspont. Az egyik legismertebb képviselője Vero Wynne Edwards volt, és máig vannak, akik a csoportszelekció elsőbbségét vallják a Dawkins-Williams féle gén-alapú megközelítéssel szemben. A kulturális csoportszelekció a társadalomtudományban is széleskörűen alkalmazott fogalom. Néhány áttekintésért ld. Borrello 2005: 43-47.; Stone 2010: 1-21.

¹⁵⁰ Martinez 2018: 200.

¹⁵¹ Hayek 1998 [1973]: 17.

¹⁵² Hayek 1998 [1973]: 18.

kapcsán, Martineznek igaza van abban a tekintetben, hogy végsősoron itt mégiscsak embercsoportok szelekciójáról van szó. Hangsúlyozandó, hogy nem az egyéni boldogság a perdöntő a kulturális evolúciós tekintetében Hayek szerint, hanem a csoport életképessége. Módszertani szempontból ez az álláspont kollektivistának tekinthető, hiszen az evolúció folyamata olyan mechanizmust képez, „amely felett nem gyakorolhatunk szándékos döntést.”¹⁵³ A szabadságot affirmáló gondolkodótól az ilyen típusú érvelés meglepőként hat, ám a hayeki individualizmus mindig is számolt olyan kollektív eredményekkel, amelyek ugyan emberi cselekedetek termékei, ám nem emberi tervezésből fakadnak. Amit Hayek később állít a bíró és az évszázadok során spontán módon kialakuló közjogi hagyományok kapcsán, az éppenséggel alkalmazható minden társadalmi szereplő és az általa követett kulturális hagyomány vonatkozásában is. A bíró és tágabban, valamennyi tagja a társadalomnak, annak a már kifejlődött „rendnek az orgánuma”, amelyben él.¹⁵⁴ Tulajdonképpen nem is az individuumok vagy csoportok választják ki az általuk követendő kulturális mintázatokat, hanem sokkal inkább fordítva megy végbe ezen folyamat: a szabályrendszerek alakítanak ki önmaguk számára megfelelő, plasztikus szubjektumot. Az elmét hozzák létre az evolúció során kiválasztódott szabályok, és nem az elme konstruálja ezeket.¹⁵⁵

Evolúciós szempontból az a hatékonyabb szabály, amely erősebb és nagyobb csoport eltartását teszi lehetővé.¹⁵⁶ Ezen a ponton nem kívánjuk újra feleleveníteni azokat a vitákat, amelyek a hayeki csoportszelekció datálhatóságára vonatkoznak. Egy másik tanulmányban, egyebek mellett Bruce Caldwell kitűnő eszmetörténeti munkásságára alapozva, nézetünk szerint kimerítően megcáfoltuk azokat a nézeteket, amelyek alapján a kulturális csoportszelekció csupán kései hordalékot képez Hayek életművében belül. Már az 1960-as évektől kezdődően található a kulturális csoportszelekció gondolata Hayek munkáiban.¹⁵⁷ Tény és való, hogy ennek a gondolatnak a legszisztematikusabb kidolgozást mégis csupán az 1988-as *The Fatal Conceit (A végzetes önhittség)* című műben találjuk, ezért jelen tanulmányban erre a műre támaszkodunk. Már csak azért is célszerű ekképpen eljárni, mert Filipe Nobre Faria kritikája legfőbbképpen erre a munkára koncentrál. Mielőtt Faria kritikájára rátérnénk tehát, szükséges rekonstruálnunk Hayek érvelésének főbb pontjait. Miként már a *Law, Legislation, and Liberty* keretén belül, úgy itt is Hayek kiindulópontját képezi azon belátás, hogy a kulturális mintázatok mindenekelőtt az általuk lehetővé tett népességnövekedésnek köszönhetően terjednek el.¹⁵⁸ Az általunk követett erkölcs is spontán, önszerveződő módon alakul ki, és vajmi kevés beleszólása van az egyénnek abba, hogy mely hagyománynak a része (noha természetesen elképzelhető az egyén kilépése egyik csoportból a másikba, önmagában azon körülmény hogy létezik egy szabályrendszer, nem az egyének ágenciájából következik). A kulturális mintázatok kiválasztódása lehetővé tette az intim, törzsi kereteken túlnövő „kiterjedt rend” létrejöttét. A modern társadalomban szükségtelenné válik a koordinációhoz a saját csoporttal való intim bensőségesség. Anonim, egymással jóformán semmilyen interszubjektív kapcsolatban nem lévő személyek is képesek fenntartani a munkamegosztásnak egy magas fokát, anélkül, hogy osztaniuk kéne egymás értékeit. Az önszerveződés jelenségének köszönhetően nem kell közös célokkal vagy normákkal rendelkezünk ahhoz, hogy egyazon társadalom tagjai lehessünk, elégséges, ha piaci mechanizmus által kapcsolódunk össze. A kiterjedt rend, a fejlettebb

---

¹⁵³ Hayek 1998 [1973]: 30.

¹⁵⁴ Hayek 1998 [1973]: 119.

¹⁵⁵ Hayek 1998 [1973]: 18.

¹⁵⁶ Hayek 1998 [1973]: 19.

¹⁵⁷ Id. Lovász 2020.; Caldwell 2000: 5-22.

¹⁵⁸ Hayek 1992 [1988]: 13.

munkamegosztásnak köszönhetően, nagyobb népességszámot is lehetővé tesz. Mint fogalmaz Hayek, „az a rend, amelyben mindenki úgy bána felebarátjáváé, mint önmagával, olyan rend lenne, ahol bizony igencsak kevesen szaporodhatnának és sokasodhatnának.”¹⁵⁹ A közös értékek hiánya Hayek számára lehetőséget teremt az együttműködésnek egy kiterjedtebb formájának a működéséhez. Egy liberális társadalomban elsősorban a piac mediációja révén kapcsolódnak egymáshoz az egyének, valamint univerzális érvényű, mindenki számára egyforma, explicit vagy implicit szabályokon keresztül. Így szükségtelenné válik bármilyen közösség, ami normatív megalapozottságú egységbe vagy szolidaritásba kovácsolná őket. Bőven elégséges, ha ugyanazon alapszabályokat követik az egyének, vagyis mindannyian betartják az interakciókat szabályozó normákat. A tanulás és utánzás révén elterjedő normarendszerek nagyobb társadalmakat eredményeznek, mint az endogén, elsősorban törzsi és családi szolidaritáson alapuló rendek.¹⁶⁰ Fontos, hogy azok a szabályok, amelyek keretet szabnak a modern, elsősorban (persze nem kizárólag!) piaci úton integrált társadalomnak, spontán evolúció eredményei, és nem törvényalkotásból vagy egyéb racionális tervezésből származnak. Hayek sarkos állítása az, hogy az önszerveződő módon képződő, az egyének cselekedeteiből aggregálódó szabályrendszerek magasabb jólétet és, *ebből következően*, nagyobb népességszámot eredményeznek. Azok a csoportok érvényesülnek jobban, „amelyek történetesen oly módon változtatták meg a szabályokat, ami lehetővé tette számukra a jobb alkalmazkodást.”¹⁶¹ Jól látható, hogy Hayek érvelése egy empirikus állításon alapul: a szabad, zavartalan evolúcióból származó, többnyire tudattalan módon követett szabályrendszerek demográfiaiilag előnyösebbek a racionálisan végiggondolt, felülről bevezetett szabályrendszerekénél. A „végzetes önhittség” annak a nézetnek lenne megfeleltethető, melynek értelmében képesek vagyunk racionális elvek mentén átalakítani társadalmunk egész keretrendszerét.¹⁶² Azért „végzetesek” az etatista nézetek, mert hátrányosak a népességnövekedésre nézve. Az evolúciós szemlélet értelmében hatékonyan nevezhetőek mindazon szabályok, amelyek hozzájárulnak a népességnövekedéshez. Egyéb kritikusok mellett Stefan Voigt szerint Hayek a „naturalista tévedést”, ám mégis nincsen feloldva munkásságában a kulturális evolúcióval kapcsolatos optimizmus, valamint a demokratikus intézményekkel szembeni pesszimizmus ellentéte.¹⁶³ Az intézmények és szabályok pusztán fennállása nem szavatolja azok létjogosultságát, ám egy szabályrendszer aligha állhat fenn hosszútávon anélkül, hogy valamilyen pozitív hatása ne lenne. Noha az evolúció kirostálja a kártékony szabályrendszereket, ez nem menti fel azokat a kritikai vizsgálat alól.¹⁶⁴ Greg Whitmannal egyetemben azt kell mondanunk a „pangloss-i” vádra ami egyesek részéről megfogalmazódott, hogy Hayek sehol sem állítja azt, hogy a társadalmi evolúció ne eredményezhetne félreadaptálódást. A szuboptimalitás valójában minden evolúciós folyamat részét képezi, és Hayek maga is tisztában van azzal, hogy a fennállásból nem következik a helyesség vagy jóság.¹⁶⁵ Maga Hayek számos alkalommal jelenti ki *A végzetes önhittség* keretén belül, hogy a fennállás nem jelent egyet maradéktalanul az előnyös vagy jó mivolttal. A hatékonyság tehát nem azonos a morális értelemben vett kívánatos jelleggel. Mindazonáltal,

---

¹⁵⁹ Hayek 1992 [1988]: 20.

¹⁶⁰ Hayek 1992 [1988]: 26-7.

¹⁶¹ Hayek 1992 [1988]: 27.

¹⁶² Hayek 1992 [1988]: 28.

¹⁶³ Voigt 1992: 461-476.

¹⁶⁴ Hayek 1992 [1988]: 34-5. A társadalmi intézmények részleges kritikáival szemben Hayeknek nincsen kifogása, hiszen a popper-i értelemben vett ad hoc jellegű társadalmi beavatkozás (piecemeal social engineering) nem veszélyezteti a társadalmi spontaneitás működését olyan mértékben, mint a totális, gyökeres, irányított adminisztratív átalakítás. Hayek 1992 [1988]: 77. Popper és a reformista társadalommérnökség kérdésköréről ld. Avery 2000: 29-38.; Kerstenetzky 2007: 33-53.

¹⁶⁵ Whitman 1998: 48.

Hayek szerint igenis tekinthető egyfajta civilizációs előrelépésnek vagy vívmánynak a magántulajdon vagy, ahogy ő nevezi Henry Sumner Maine amerikai történész nyomán, “egyéni tulajdon” (*several property*) kialakulása, hiszen ez lehetővé tette azt, hogy “különbéle egyedek vagy alcsoportok eltérő tudásuktól és készségeiktől vezérelve szabadon követhessenek elkülöníthető célokat.”¹⁶⁶ A magántulajdon mint intézmény jelentős civilizáló erő, amely saját vágyaik korlátozásához szoktatja az egyéneket. Amennyiben mindenki betartja a piac normáit, mindenkinek egyenlő joga van egy absztrakt, az interperszonális közösségen túlmutató kiterjedt rend működésében résztvenni. Márpedig “csak a tulajdonra vonatkozó absztrakt szabályok (...) garantálják a szabadságot.”¹⁶⁷ A társadalom minden tagja számára egyformán kötelező érvényű írott törvények, valamint az íratlan magatartásbeli szabályok együttese a korábbi törzsi és etnikai keretek lebontódását eredményezi, és lehetővé válik egy nyitott, kozmopolita társadalom létrejötte. Az a lényeges, hogy kellően absztrakt, valamint célfüggetlen szabályokat kövessen a társadalom minden tagja, hiszen ezáltal mindenki szabadabban valósíthatja meg a saját céljait. Egyfajta pozitív visszacsatolási mechanizmusnak köszönhetően kölcsönhatás áll fenn a specializáció foka és a népsűrűség között. Ezutóbbiak egymást fokozzák, ami népeségrobbanásokat idéz elő.¹⁶⁸ A munkamegosztás egyre komplexebbé válásában kulcsfontosságú a kereskedelem, hiszen ez stimulálja végsősoron az ipar és szolgáltatások növekedését, amiáltal a népesség is gyarapodik. Noha nem könnyű egymástól különválasztani Hayek diszkurzusában a deskriptív és normatív elemeket, a kereskedelemnek egyértelműen pozitív szerep jut a hayeki társadalomfilozófiában. A kereskedelem integrálja az eltérő kultúrákhoz tartozó személyeket egy új rendbe, amelyet absztrakt és univerzális érvényességű szabályok tartanak össze. Mihelyst lebontja a közösség elsőbbségét a szabadkereskedelem, lehetővé válik az idegenekkel való fokozott kapcsolattartás.

2. A bővített rend és a népességnövekedés kapcsolata

Megtanulunk együttműködni akár tőlünk teljesen eltérő kultúrájú személyekkel is, az idegenből barátot csinál a közös piaci érdek.¹⁶⁹ Ebben nem nehéz tetten érni Hayek írtózását a törzsi nosztalgiaától, amelynek politikai következményeit első ízben ismerhette meg, amint kényszerült elmenekülni Ausztriából a náci *Anschluss* miatt. A bővített rend előfeltétele a közösség primátusától való megszabadulás. A profit-elv zavartalan érvényesülése hozzásegíti a társadalom szereplőit a gyarapodáshoz. Követve a spontán módon képződő árak által közvetített információkat, az egyének összességében több javakat hoznak létre, mintha központi utasítások mentén dolgoznának. Mint írja Hayek, “a nyereségesség jelként működik, ami a szelekciót abba az irányba tolja el, amely az embert gyümölcsözőbbé teszi.”¹⁷⁰ Hayek nézete szerint a *homo sapiens* mint állatfaj bámulatos sikerességét mindenekelőtt a kultúrájának köszönheti. Egyszerűen fogalmazva, a pusztá létünket is a racionálisan nem egészen artikulálható hagyományainknak köszönhetjük, hiszen ha nem követne a társadalom működőképes morális kódot, akkor eleve képtelen lenne eltartani bennünket.¹⁷¹ Valamennyi diszfunkcionális társadalom azért nem működik megfelelően, mert helytelen szabályokat követ. A szabályrendszerek nem elsősorban az egyén boldogságát hivatottak szolgálni, sokkal inkább

¹⁶⁶ Hayek 1992 [1988]: 37.

¹⁶⁷ Hayek 1992 [1988]: 42.

¹⁶⁸ Hayek 1992 [1988]: 47.

¹⁶⁹ Hayek 1992 [1988]: 50. Itt Hayek utal az ókori görög *xenosz* intézményére. A *xenosz*, ami az idegen szót is jelenti, a “vendégbarát, jellemzően egy máshonnet származó kereskedő, akit kötelességünk elszállásolni, vendégként ellátni.

¹⁷⁰ Hayek 1992 [1988]: 54.

¹⁷¹ Hayek 1992 [1988]: 71.

az egyéni kísérletezés és szabad kezdeményezés előnyös a szabályok további evolúciójára nézve. Ezáltal Hayek instrumentalista felfogást képvisel az individualizmus tekintetében. Az egyén szabadsága evolúciós szempontból azért hasznos, mert elősegíti a társadalom zavartalanabb alkalmazkodását, valamint a szabályok szelekcióját felgyorsítja. A kulturális csoport szelekció elmélete mint olyan nem újdonság, hiszen már Charles Darwin *The Descent of Man (Az ember származása)* című művében már számol a morális kódok jelentőségével a csoportok közötti verseny vonatkozásában ám Darwin szerint az altruista, csoporton belüli szolidaritást fokozó szabályok nyújtanak versenyelőnyt az őket követő csoportnak. Hasonlóképpen, miképpen Naomi Beck figyelmeztet, a Hayek által többször hivatkozott biológus-szociológus, Alexander Carr-Saunders, szintén az altruizmus jelentőségét emeli ki. Hayek tehát eltér a kulturális csoport szelekció két szellemi “atyjától”, amikor, Bernard Mandeville-hez hasonlóan, az egyéni önzőségnek kollektív előnyöket tulajdonít.¹⁷² Sőt, míg Carr-Saunders a születésszabályozásban, azaz, a népességnövekedés visszafogásában lát evolúciós előnyöket, addig Hayeknél a hatékony szabályrendszereket követő csoportok legfigyelemreméltóbb előnye pontosan a magasabb népességnövekedésben érhető tetten. Noha tautologikusnak tűnhet, nagyon egyszerű és empirikusan igazolható állítással van dolgunk: *az evolúciós szempontból előnyös szabályok magasabb népességszámot eredményeznek, a nagyobb össznépség ténye pedig retrospektíve bizonyíthatja egy szabály- és normarendszer hatékonyságát más szabályrendszerekkel szemben.* Két társadalmi modell értékeléséhez tehát elégséges összehasonlítani azokat demográfiai folyamatait. Egy későbbi fejezetben ez lesz “az életszámítás.”¹⁷³ Az intézményesülő szabályrendszerek hatékonysága az általuk lehetővé tett népességszám által mérhetőek le. Előnyben kell részesítenünk tehát azokat az etikai rendszereket, amelyek népességcsökkenéshez vezetnek, szemben az olyan erkölcsökkel, amelyek nem teszik lehetővé a népesség gyarapodását. Fontos látnunk, hogy Hayeknél a piaci folyamatok alatt húzódnak meg azok a normák, amelyek lehetővé teszi a jól funkcionáló piacgazdaságot. Aligha oszthatjuk viszont Gedeon Péter azon véleményét, miszerint Hayeknél “a szociokulturális evolúció elmélete a piac elméletének általánosítása.”¹⁷⁴ Erről már csak azért sem lehet szó, mert a piac maga is csak egyfajta “spontán rend” a sok közül. A spontaneitás nem a piac mint olyanak a logikájának az általánosítása, hanem valójában már meglévő, a természetben is fellelhető önformáló, önteremtő valóság szinonímája. A piac csak egy konkrét példája az önszerveződésnek, és nem annak ösmintázata.¹⁷⁵ Gedeon állítása szerint Hayek társadalmi evolúciós modellje túlmutat a hagyományos, mengeri értelemben vett módszertani individualizmuson. Az hogy mi válik szabállyá, többé nem elsősorban az individuumon múlik, hanem “a csoport szintjén dől el.”¹⁷⁶ Ezen állítás összhangban áll saját interpretációkkal, jóllehet a csoport vagy rendszer fogalmát is lehet éppenséggel azonosítani egyfajta “egyéniséggel.” Vagyis Hayek funkcionalista fordulata a társadalmi evolúció jelensége vonatkozásában egy kiterjesztett módszertani individualizmusnak is tekinthető, amely kibékíti az aggregáló és funkcionalista-holista megközelítésmódokat.

A végzetes önhittség című kötetben Hayek a szocializmus és egyéb illiberális, a piaci folyamatokat háttérbe szorító társadalmi formációk visszautasítását egy demográfiai jellegű érvre alapozza, amely empirikus úton igazolhatónak látszik. A szocializmus Hayek állítása szerint azért előnytelen társadalmi modell, mert hatékonytalan mivoltából adódóan képtelen

---

¹⁷² Beck 2008: 413-425.

¹⁷³ Hayek 1992 [1988]: 141.

¹⁷⁴ Gedeon 2007: 3.

¹⁷⁵ Hayek 1998 [1973]: 39-41.; Hayek 2014 [1964]: 257-278.

¹⁷⁶ Gedeon 2007: 19.

lenne eltartani a jelenlegi népességszámot.¹⁷⁷ Mivel erkölcstelen dolog erőszakkal csökkenteni a Föld népességét, arra vagyunk kényszerítve, hogy kitartsunk a piaci társadalom mellett, hiszen csakis az absztrakt és személytelen szabályrendszerek által integrált társadalmi forma képes egyáltalán előállítani a népesség pusztá létét lehetővé tevő javak szükséges mennyiségét. Mit sem törődve az ökológiai problematikával, Hayek optimista módjára azt állítja, hogy a népességprobléma álprobléma, és valójában a késő huszadik századi népsűrűségnél is jóval magasabb lakosságszámot is képes eltartani a globális piacgazdaság, amennyiben tovább fokozódik a munkamegosztás specializálódása.¹⁷⁸ Akár tetszik nekünk, akár sem, gazdasági növekedésre vagyunk kárhóztatva. Korábbi hagyományaink szabta kényszerpályán mozgunk. Mint fogalmaz Gedeon, „a spontán piaci rend ráutalt a társadalmi szintű magatartásszabályok meghatározott rendjére, amely maga is spontán evolúciós folyamatok eredménye.”¹⁷⁹ Azért követünk bizonyos szabályokat és erkölcsi normákat, mert ezek váltak szokványossá, és könnyebb tehermentesíteni önmagunkat mint állandóan újabb szabályokat feltalálni. A kiterjedt rend nem tisztán piaci rend, hanem éppenséggel a piac kialakulását megelőző, a civilizáció alapját garantáló vágykorlátozást és gátlást jelentő morális kódok összességét is magába foglalja. Ha követnénk vágyainkat, engedve sötét ösztöneinknek, rövid időn belül összeomlana a civilizáció.¹⁸⁰ Nem a magántulajdon a civilizáció valódi alapja tehát Hayek szerint, hanem az a vágykorlátozó magatartás, ami lehetővé teszi az önfegyelműzést; a piac és a magántulajdon, mint történetileg kialakult felépítmények már csak származékai a sokkal régebbi hagyománynak Hayek társadalomontológiájában. Mindazonáltal jelenleg a népesség fenntartása a piacgazdaság működésétől függ elemi módon, az emberiségnek nincsen ebben a tekintetben jobb alternatívája. Az aggregálódás és a funkcionalizmus egymást felerősítő mozzanatok. Amikor az egyének több gyermeket vállalnak, hála az anyagi lehetőségeiknek, nem törekednek szándékosan valamely kulturális norma érvényesítésére, ám mégis ehhez a végeredményhez járulnak hozzá.¹⁸¹ Ne legyenek illúzióink: nem az absztrakt erkölcsi tételek helyességéből vezethető le egy-egy vallás vagy politikai ideológia igaza. Nyersen mennyiségi elv az életek kalkulusa. Mint fogalmaz Hayek, „az eltérő szabályrendszerek által életben tartottak létszáma határozza meg, hogy melyik rendszer lesz a domináns.”¹⁸² Bizonyos szabályrendszerek hozzájárulnak a *homo sapiens* szaporulatához, míg más szabályok ennek ellenkezőjét eredményezik. Az egyén élete másodlagos jelentőségű. Holisztikus szemmel nézve, a társadalomtörténet egészét szemlélve, a csoport élete a döntő. Hiába rendelkezik valaki a jó élet receptjével, ha népessége elfogy. Ismertek olyan vallások, mint például a gnoszticizmus, amelyek a szaporulatot elutasítandónak tartják, sőt, egynémely világvallás (például a buddhizmus) is hasonló felfogást képvisel. De a fennálláshoz szükség van hívekre, így az aszketikus papi kasztokon kívüli hétköznapi lakosok számára a nemi étellel megengedőbb szabályok kerülnek feltalálásra. A kettős erkölcsi számvitel hallgatólagos intézménye barátságosabb és elnézőbb szemmel tekint a szaporulatra és azzal együttjáró szexuális élvezetekre, így a hívők utánpótlását biztosítva van. Ezáltal immunissá válik még a legélettágadóbb a vallást is a kihalásra. Azon szabályrendszerek ellenben, amelyek nem tartalmaznak ilyen garanciákat, zsákutcában találják magukat és megszűnnek a történelem aktív szereplői lenni. Hayek a szocializmus összeomlását, amely *A végzetes önhittség* megírásának

---

¹⁷⁷ Hayek 1992 [1988]: 130.

¹⁷⁸ Hayek 1992 [1988]: 133-4.

¹⁷⁹ Gedeon 2007: 19.

¹⁸⁰ Hayek 1992 [1988]: 73.

¹⁸¹ Hayek 1992 [1988]: 141.

¹⁸² Hayek 1992 [1988]: 139.

idején már borítékolható történelmi tény volt, a társadalmi reprodukció kudarcára vezeti vissza. A szocializmus maladaptív szabályrendszer, hiszen “tulajdonellenes” és “családellenes” voltából adódóan csökkenti azt a népességet, amely követi a kommunista/gnosztikus eszmeiséget.¹⁸³ A család mint intézmény Hayek számára létfontosságú, és a hatékony társadalmi rend alapját képezi. Demográfiai növekedés nélkül egyetlen csoport sem lehet sikeres a történelem porondján. Súlyos episztemikus problémát jelent ugyanakkor, hogy képtelenek vagyunk szabadon választani erkölcsünket, hiszen maguk a szabályrendszerek rostálnak ki bennünket azáltal, hogy lehetőséget teremtenek a világrajövetelünkre. Sem az élet, sem a társadalom evolúciójának nincsen racionálisan meghatározható értelme, és ezek nem is vethetőek alá semmilyen ésszerűségi elvnek.¹⁸⁴ Tisztán ateleologikus folyamatok ezek. A meg nem születetteknek nincsen beleszólása a történelembe. Születésünk körülménye eleve behatárolja azt a morális horizontot, amelyben élünk, élhetünk.

3. Faria komunitárius kritikája

Van egy tézis, amely empirikus adatokon alapul. Hayek állítását a következőképpen összegezzük, némi átalakítással: *a spontaneitás ideáljához közelebb eső, nagyobb szabadságfokkal rendelkező társadalmi forma demográfiai és gazdasági értelemben egyaránt nagyobbfokú gyarapodást mutat a kevésbé spontán, kisebb szabadságfokkal rendelkező társadalmi formákhoz képest.* Ez egy konkrét, történetileg igazolható vagy cáfolható állítása. Filipe Nobre Faria egyike azon kritikusoknak, akik cáfolni vélik ezt a tézist. Faria szerint nem nyújtja a piaci liberalizmus kielégítő védelmét Hayek demográfiai érve. A kiterjedt rend Hayeknél, amelyet összességében a piaci társadalommal azonosíthatunk Faria olvasata szerint, egy törékeny egyensúlyt jelöl, amely folyamatosan veszélyeztetve van a “törzsi” morál visszatérése által.¹⁸⁵ Jóllehet a kiterjedt, spontán rend koegzisztál a korábbi erkölcsi formákkal, az atavisztikus reakciók folyamatosan ellephetik, eláraszthatják a személytelen absztrakt szabályrendszert. Látván a gazdagok jólétét, felháborodhatunk relatív deprivációnkon. Igazságtalanságként élhetjük meg a piaci folyamatok személytelen végeredményeit, amelyek nincsenek tekintettel saját morális érzületünkre. A lázadás szelleme bármikor eltorzíthatja, sőt, akár tönkre is teheti a piac működését ha enged a lakosság atavisztikus ösztöneinek.¹⁸⁶ Sérti az igazságérzetünket, ha bizonyos embereket az iparágakban végbemenő változások felemésztenek. Úgy érezzük nincsen ez rendjén, és valamilyen sötét erők mozgatják a szálakat a háttérben. A piacnak nincsen sem lelke, sem szeme, sem szíve, és ez bántja emberi önérzetünket. Ezért elnyomó hatalmakká antropomorfizálja a megsértett, önmagát megalázottnak képzelő személy azokat a gazdasági erőket, amelyek őt relatív depriváltságra ítélték. Faria számára már eleve problematikus mozzanat a “törzsi” aposztrofált atavizmus, valamint a kiterjedt rendre jellemző absztrakt, univerzális erkölcs megkülönböztetése. Gedeon is “univerzáléként” jellemzi a Hayek által idealizált absztrakt, liberális szabályrendszert.¹⁸⁷ Azért zavaró tényező ez, mert a kiterjedt rend tulajdonképpen korábbi erkölcsi formákból is alkotódik. A magántulajdon intézményét például a zsidó-keresztény hagyománytól, valamint a római jogtól, nehezen tudnánk különválasztani (noha időben természetesen megelőzte azokat). Ám a legnagyobb gond a demográfiai érveléssel van, hiszen minden rendelkezésünkre álló

---

¹⁸³ Hayek 1992 [1988]: 147.

¹⁸⁴ Hayek 1992 [1988]: 142.

¹⁸⁵ Faria 2017: 311.

¹⁸⁶ Hayek 1992 [1988]: 75-6.

¹⁸⁷ Gedeon 2007: 21.

empirikus adat szerint “a fejlettebb piacgazdaságok mutatják az őshonos lakosság csökkenését legnagyobb mértékét, míg a kevésbé fejlettek kiemelkedő népességnövekedést produkálnak.”¹⁸⁸ Még a kifejezetten szocialista országok demográfiai tényei sem támasztják alá egyértelműen Hayek tézisét. Míg a Szovjetunió népességnövekedést volt képes produkálni, addig a kapitalistává váló Orosz Föderáció demográfiai krízisben találta önmagát.¹⁸⁹ Nagyon is úgy látszik (Faria egyéb empirikus példáira most nem térve ki), hogy a piaci intézmények kiépülése inkább lassítja a népességnövekedést, sőt, akár meg is állíthatja azt. Faria összegzése szerint arra kell következtetnünk a rendelkezésre álló demográfiai tényekből, hogy “a piacok inkább az evolúciós rátermettséget minimalizálják, ahelyett hogy maximalizálnák azt”, rátermetség alatt a népességfokozó vagy népességcsökkentő hatást értve.¹⁹⁰ Felvethető persze a népességnövekedésnek egy másik formája is. Nemcsak az őshonos lakosság szaporulatának növelésén keresztül érhető el demográfiai növekedés, hanem új bevándorlók befogadásával és integrációjával is. Hayek számol azzal, hogy a fejlettebb piaci rend jelenlétének köszönhetően gyorsabb ütemben gazdagodó térségek számottevő népességtöbbletet képesek magukhoz vonzani. A kapitalistább csoport vagy társadalom a kevésbé piac-orientált csoporttal szembeni relatív demográfiai gyarapodásának tézisét tehát még nem cáfoltuk meg, ha egyedül a születésszám csökkenését konstatáljuk. Egy társadalmi berendezkedés bevándorlás útján is gyarapodhat, és Hayek mintha a tőkés berendezkedés felsőbbrendűségét ebben is tetten érné. Elvégre ki akar élni olyan társadalomban, ahol nem bontakoztathatja ki a maga tehetségét és nem maximalizálhatja egyéni haszonossági értékeit?¹⁹¹ Faria vizsgálódása ezen a ponton válik radikálissá, hiszen a bevándorlást sem tekinti egyébnek, mint az őshonos népesség ellenében dolgozó folyamatnak, ami mintegy kiostálja a saját népességet egy másik csoport javára. Provokatív élel jegyzi meg Faria, hogy “az egyik csoportból a másikba történő tömeges bevándorlás csökkenthető a befogadó népesség relatív rátermettséget”, továbbá “az új érkezők kedvezőbb differenciális születési rátája önmagában is tekinthető az eredeti csoport rovására munkáló csoportselekciónak.”¹⁹² Kommunitárius szempontból egyáltalán nem magától értetődő, hogy az újonnan érkező csoporttagok valóban annak a csoportnak a tagjainak tartják önmagukat, amelybe érkeztek. Elképzelhetőek továbbá bizonyos “kaméleon”-identitásalakzatok is, amikor egy csoport tagja úgy tesz, mintha egy másik etnikai csoport tagja volna, bizonyos vélt vagy valóságos előjogok megszerzése végett. A kettős identitások komplexitásából adódóan sem fogadható el tehát maradéktalanul a piaci jellegű berendezkedések vált demográfiai versenyelőnye a kevésbé piaci közösségekkel és társadalmakkal szemben. Faria szerint a piac liberalizmus erkölcsi kódja az egoista individualizmuson alapul. Olyan moralitást képvisel a liberalizmus, amely kevésbé promotálja a gyermekszülést, és előtérbe helyezi az egyéni hedonizmust.¹⁹³ Mivel nemcsak az elit tagjai követik ezt a fajta viselkedési mintázatot, hanem széles rétegek számára vált elérhetővé egy hedonista, akár gyermekmentes életmód, az individualista erkölcs ösztönzői szintű maladaptivitást eredményezett. Evolúciós szempontból rossz adaptációnak tekinthető egy olyan erkölcs, amely a professzionális érvényesülést előtérbe helyezi a családdal szemben, akkor is, ha nagyobb fokú egyéni boldogságnak ad teret.¹⁹⁴ Hosszútávon úgy tűnik, hogy a társadalmi evolúció próbáját nem fogja túlélni az egoista, individualista és szekuláris nyugati morális kód.

---

¹⁸⁸ Faria 2017: 313.

¹⁸⁹ u.o.

¹⁹⁰ Faria 2017: 314.

¹⁹¹ Hayek 1998 [1979]: 159.

¹⁹² Faria 2017: 315.

¹⁹³ Faria 2017: 316.

¹⁹⁴ Boyd és Richerson 2006: 149.

A vallásos rétegek szaporulata messze meghaladja a vallástalanokét, és az aktuális demográfiai folyamatok a vallásosak egyre növekvő túlsúlyát vetítik előre.¹⁹⁵ Mihez kezdünk tehát ezen körülménnyel? Másképpen mondva, normatív értelemben mi következik az individualizmus népességszökkenő hatásaiból?

Tanulmányának második felében Faria határozottan érvel amellett, hogy Hayek esetében ellentmondás áll fenn a család mint intézményre fektetett hangsúly, valamint az individualista etika között. Világos számunkra a család alapvető fontossága a hayeki társadalomleírásban. Nem győzi Hayek hangsúlyozni azt, hogy a piacgazdaság hatékony működése aligha képzelhető el az elsődleges szocializációs közegként funkcionáló család mint intézmény nélkül.¹⁹⁶ John Gray szintén kiemeli, hogy a tudás aggregálásában és közvetítésében ugyan fontos szerepe van a piaci koordinációnak Hayek modelljében, ám éegálább ennyire jelentős “a család szerepe a gyakorlati tudás növekvő mennyiségének közvetítésében a nemzedékek között.”¹⁹⁷ Faria és Gray szerint egyaránt a késő kapitalizmuson belül az individualizmus mint alapérték ütközik a család ezen afirmációjával. A társadalom elsődleges és, a mai technológiai fejlettség mellett, egyenlőre még mindig nélkülözhetetlen reprodukciós közegeként, a család fokozatosan erodálódik a piaci erők individualizáló hatásának köszönhetően. Joseph Schumpeter nyomán Gray amellett érvel, hogy a piaci folyamatok mára szinte végzetes módon destabilizálták a család intézményét.¹⁹⁸ Nagyon is úgy tűnik, hogy a kiterjedt rend mintha ugyanolyan felszámolandó törzsi maradvány gyanánt kezelné a család intézményét, mint az egyéb, már megsemmisült interszjektív intim közösségek. Jóformán alig létezik egyáltalán konszenzus ma arról, mit tekintünk egyáltalán családnak. A jól funkcionáló családi egységnek immáron nincsen szüksége gyermekek előállítására ahhoz, hogy legitimálja önmagát, hiszen az individualista erkölcs korszakában a partnerek élvezete, a kölcsönös elismeréshez való egyenlő joga, még fontosabbá vált a jövő nemzedékeinek létrehozásánál. A szabadpiac úgy tűnik, mintha az áthagyományozódás intézményének megerősítése helyett annak szubvertálását eredményezné. Hayek nem számol azzal, hogy a mindent átható ökonómia felszámolja a család és minden egyéb közösségi szolidaritáson alapuló intézményt az általa dominált csoportokon belül, ezáltal pedig demográfiai értelemben kártékony erőként, a csoport életképességét csökkentő módon funkcionál.¹⁹⁹ Az egyetlen közéletet Faria az olyan társadalmi formában látja, amely a piacot egyéb, nem-piaci hagyományos közösségi normákba integrálja. A kulturálisan beágyazott piac azonban Faria szerint aligha tekinthető szabad piacnak, hiszen egy “bekeretezett (rátermettség-orientált) meta-moralitás” felügyelete alatt áll.²⁰⁰ A Carr-Saunders féle altruista csoportselekciónak érvét elismételve, Faria hangot ad azon nézetének, miszerint az endogén altruizmussal operáló csoportok nagyobb fokú szolidaritással rendelkeznek, és így, belső kohéziójuknak köszönhetően, kiszorítják a kevésbé szolidáris csoportokat valamennyi kollektív versenyhelyzetből. Az a csoport lesz a sikeresebb, amely képes és hajlandó egységben működni.²⁰¹ Önmagában nem ér semmit a létszámát tekintve nagyobb társadalom, ha képtelenek bizonyul az egyének között kooperáció és koordináció megteremtésére. Márpedig, érvel Faria, különbség van a két fogalom között. Mint kiemeli Gedeon, “a kooperáció az egyéni

---

¹⁹⁵ Persze egy nagyon fontos feltételezésen alapul mindez, nevezetesen hogy a vallásos családok gyermekei nem válnak időközben hitetlenné, és fordítva. Vagyis a legtöbb demográfiai modell a konverzió viszonylag alacsony fokával számol. Lipka és McClendon 2017; Ellis et al. 2017: 224-242.; Dilmaghani 2019: 403-428.

¹⁹⁶ Hayek 1982: 4.

¹⁹⁷ Gray 1998: 130.

¹⁹⁸ Gray 1998: 142.

¹⁹⁹ Faria 2017: 318.

²⁰⁰ Faria 2017: 319.

²⁰¹ u.o.

cselekvési szándékok előzetes összeegyeztetését jelenti, és kollektív cselekvést feltételez”, ám Hayek modellje nem számol a kollektív cselekvés lehetőségével.²⁰² Csak egyéni cselekvések léteznek Hayek számára, kollektív “cselekvésről” beszélni már a társadalmi folyamatok megengedhetetlen antropomorfizálása. Az irányíthatatlan ösztársadalmi spontaneitás tételezése kizárja a társadalom bárminemű “humanizálhatóságát.” Tervezetlen módon megy végbe a legtöbb társadalmi jelenség Hayek szerint, ám a tervezés hiánya egyáltalán nem jelent egyet a teleologikusság hiányával.²⁰³ Faria ezzel szemben ragaszkodik a közös céltételezés és közös cselekvés szemantikájához, ami számára nehezen megfejthetővé teszi a hayeki társadalomfilozófia logikáját. Mivel hiányzik a csoport minden tagja számára előírt cél, Faria ebből a körülményből arra következtet nagyon zavaros módon hogy “a szabadpiacok csoportnélküliek, vagy a csoporttalanság felé tendálnak.”²⁰⁴ Ami a liberális Hayek számára előny – az egyén nagyobb szabadsága ösztársadalmi szinten is nagyobbfokú variabilitást eredményez, ami az innovációt elősegíti – az a komunitárius Faria számára hátrány. A szerző különleges gondolatmenete értelmében csak a közös cél által egyesített tömörülés tekinthető csoportnak, minden egyéb mindössze a kooperáció mozzanatát nélkülöző személytelen koordináció. Egészen odáig megy Faria, hogy az etnocentrizmus rehabilitálását és a törzsi morálhoz való visszatérést javasolja. “Bizonyos fokú törzsi morált” javasol, ám ez a típusú megfogalmazás egyáltalán nem olyan ártalmatlan mint aminek tűnik.²⁰⁵ Jól látható a kommitarizmuson belüli reaktív elemek előtérbe kerülése Faria diszkurzusában. A látszólag progresszív közösségelvűség az emberszabású, emberi szükségletekhez igazított interperszonális csoport iránti rasszista nosztalgiaaként lepleződik le.

Összegzésképpen Fariával szemben azt kell megállapítanunk, hogy Hayek igenis számol a nem-piaci szabályrendszerek és hagyományok, valamint a családdal mint szintén nem-piaci, altruista jellegű intézménnyel. Maga Hayek kiemeli *A végzetes önhittség* zárófejezetében, hogy a vallások és mítoszok tekinthetők a társadalmilag hasznos szabályok és hagyományok közvetítésének legfontosabb eszközének.²⁰⁶ Így a piaci rend valóban rá van utalva a kiterjedt rend nem-ökonómiai, ám szintén önszerveződő mozzanataira. Az önszerveződés logikája nem azonosítható a piaci renddel, mivel az utóbbi csak egy partikuláris megnyilvánulása egy valósággal kozmikusnak nevezhető tendenciának, nevezetesen a valóság folyamatos, egy bizonyos értelemben teleologikusnak is nevezhető, önteremtésének és önformálásának. Az etnocentrizmus rehabilitálása pedig végképp nem tűnik plauzibilis reakciónak a liberális demokráciák valóságos demográfiai hanyatlására. Fariával szemben éppenséggel az az érv is felvethető Hayek védelmében, hogy a létező “liberális demokráciák” már rég megszűntek szabad piacgazdaságnak lenni, ha ugyan valaha is fennálltak szabad piacok. A piac szabadsága Hayek és más neoliberalis gondolkodóknál legalább ugyanakkora mértékben megvalósításra váró utópikus feladat, mint valóságos állapot.

Köszönetnyilvánítás

Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

---

²⁰² Gedeon 2007: 2.

²⁰³ „Egy ‘teleológiai’ magyarázat teljesen helyénvaló, amennyiben nem egy tervező által megszerkesztést jelölünk ezáltal, hanem azt a felismerést, hogy egy bizonyos struktúra nem tudta volna újratermelni önmagát, ha nem úgy járt volna el, hogy bizonyos hatásokat előállít.” Hayek 2014 [1967]: 288.

²⁰⁴ Faria 2017: 322.

²⁰⁵ Faria 2017: 323.

²⁰⁶ Hayek 1992 [1988]: 146.

Irodalomjegyzék

- [1] Avery, Thomas. "Popper on "social engineering": a classical liberal view." *Reason Papers* 26 (2000): 29-38.
- [2] Beck, Naomi. "Be fruitful and multiply: Growth, reason, and cultural group selection in Hayek and Darwin." *Biological Theory* 6.4 (2011): 413-423.
- [3] Borrello, Mark E. "The rise, fall and resurrection of group selection." *Endeavour* 29.1 (2005): 43-47.
- [4] Boyd, Robert és Peter J. Richerson. *Not by Genes Alone. How Culture Transformed Human Evolution*. Chicago: University of Chicago Press. 2006.
- [5] Caldwell, Bruce. "The emergence of Hayek's ideas on cultural evolution." *The Review of Austrian Economics* 13.1 (2000): 5-22.
- [6] Dilmaghani, Maryam. "Religiosity, secularity and fertility in Canada." *European Journal of Population* 35.2 (2019): 403-428.
- [7] Ellis, Lee, Anthony W. Hoskin, Edward Dutton, and Helmuth Nyborg. "The future of secularism: A biologically informed theory supplemented with cross-cultural evidence." *Evolutionary Psychological Science* 3, no. 3 (2017): 224-242.
- [8] Faria, Filipe Nobre. "Is market liberalism adaptive? Rethinking F.A. Hayek on moral evolution." *Journal of Bioeconomics* 19.3 (2017): 307-326.
- [9] Gedeon Péter. „Piaci rend és társadalmi normák. Hayek elmélete a társadalmi evolúcióról.” *Közgazdasági Szemle* LIV.1. 1-28. 2007.
- [10] Gray, John. *Hayek on Liberty*. London és New York: Routledge. 1998
- [11] Hayek, F. A. *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései*. ford. Pásztor Eszter. Budapest: Tankönyvkiadó. 1992 [1988]
- [12] Hayek, F. A. *Our Moral Heritage*. Washington, D.C.: Heritage Foundation. 1982.
- [13] Hayek, F. A. *Law, Legislation, and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy. Volume III. The Political Order of a Free People*. New York és London: Routledge. 1998 [1979].
- [14] Hayek, F. A. *Law, Legislation, and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy. Volume I. Rules and Order*. New York és London: Routledge. 1998 [1973].
- [15] Hayek, F.A. „Notes on the Evolution of Systems of Rules of Conduct” in F. A. Hayek (2014) *The Collected Works of F. A. Hayek. Volume XV. The Market and Other Orders*. Chicago: University of Chicago Press. 278-293. (1967)
- [16] Hayek, F. A. „The Theory of Complex Phenomena.” in F. A. Hayek (2014) *The Collected Works of F. A. Hayek. Volume XV. The Market and Other Orders*. Chicago: University of Chicago Press. 257-278. (1964)
- [17] Kerstenetzky, Celia Lessa. "Hayek and Popper on ignorance and intervention." *Journal of Institutional Economics* 3.1 (2007): 33-53.
- [18] Kirzner, Israel M. "The economic calculation debate: lessons for Austrians." *The review of Austrian economics* 2.1 (1988): 1-18.
- [19] Lipka, Michael és David McClendon. „Why people with no religion are projected to decline as a share of the world's population.” 2020. 04. 07. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/04/07/why-people-with-no-religion-are-projected-to-decline-as-a-share-of-the-worlds-population/>
- [20] Lovász Ádám. „A kulturális csoportselekción elmélete, mint végzetes önhittség? F. A. Hayek a társadalmi evolúcióról.” [megjelenés alatt]. 2020.
- [21] Martinez, Matthew. „Explaining Culture in Hayek's Cultural Evolution.” in: Peter J. Boettke, Jayme Lemke és Virgil Henry Storr (szerk. 2018) *Exploring the Political Economy*

and Social Philosophy of F. A. Hayek. London és New York: Rowman & Littlefield. 195-215.

- [22] Stone, Brad Lowell. "The current evidence for Hayek's cultural group selection theory." *Libertarian Papers* 2.45. (2010): 1-21.
- [23] Voigt, Stefan. "On the internal consistency of Hayek's evolutionary oriented constitutional economics—Some general remarks." *Journal des économistes et des études humaines* 3.4 (1992): 461-476.
- [24] Whitman, Douglas Glen. "Hayek contra Pangloss on evolutionary systems." *Constitutional Political Economy* 9.1 (1998): 45-66.

Lektorálta: Dr. Czétány György, óraadó tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem